

Az egyházak közreműködése a nemzeti identitás formálásában a Horthy-korszakban⁽¹⁾

A Horthy-korszakban felvetődött, nemzeti identitással kapcsolatos kérdések a korszak közvetlen előzményeiben gyökereztek. Az 1914 és 1919 közötti időszakot gazdasági, politikai és szociális válság uralta. A világháború, a forradalmak, a terror és az ellenforradalom, a területek kétharmadának és a magyar lakosság egyharmadának elvesztése, a gazdaság összeomlása 1921-re anómiás állapotba sodorták a társadalmat. A radikális politikai fordulatok, a változások, a halmozott veszteségek megrendítették a korábbi társadalmi státusokat, az állampolgári identitást, a valláshoz való viszonyt. A bethleni konszolidáció mély identitásválságban kezdődött el.

Bevezetés

A nemzeti identitás válsága az 1919 utáni időszak új vonása volt. Az ország nemzetiségi szempontból homogén lett: a lakosság 89,6 százaléka volt magyar anyanyelvű. A Monarchia időszakában felépült nemzetfogalom elvesztette érvényét. A korábbi politikai világképek összetörték. Új válaszokat kellett találni az olyan kérdésekre, mint hogy mit jelent a magyar nemzet fogalma; ki tartozik a nemzethez; milyen kapcsolata legyen a magyar államnak a szomszédos államokba került magyarokkal, és milyen a szomszédos államokkal. Emellett magyarázatot kellett találni a veszteségek okaira, és válaszokat kínálni következményeire.

Horthy 1920. március 1-jétől 1944. október 15-ig volt a király nélküli Magyar Királyság kormányzója. Uralmának legfőbb társadalmi támaszát a keresztény középosztály jelentette, amely a nemzeti sérelmek megítélésében egységes volt, és Horthy személyében saját ügye képviselőjét látta. Az új államhatalom és társadalmi bázisa közötti szövettség hangsúlyos kifejezése volt az 1920-ban meghozott numerus clausus törvény, amelylyel az állam a keresztény középosztály érdekében adminisztratív úton (a zsidók társadalmi mobilitásának korlátozásával) avatkozott be a társadalom reprodukciós folyamataiba, és nem társadalompolitikai eszközökkel (nem a társadalmi mobilitás elősegítésével). A keresztény középosztály és konkrétan a leendő politikai elit tagjai a kiépülő új államhatalomtól egyrészt a politikai és gazdasági konszolidációt várták el, másrészt saját politikai ideológia kimunkálását és képviselőjét, harmadrészt az ideológiához kapcsolódóan a nemzetfogalom újraértelmezését és új nemzetpolitika kidolgozását, negyedrészét egyszintenciájuk megteremtésének támogatását.

Az új államhatalom társadalompolitikáját és konkrétan nemzetpolitikáját meghatározta, hogy nemcsak a Tanácsköztársaságot utasította el, hanem az 1918-as polgári demokratikus forradalmat és az ezt megelőző liberális korszakot is, amelyet felelősnek tartott a vereségért és a háborút követő forradalmakért. A válságok közül elsősorban a nemzeti identitás válságára rezonált. A nemzeti identitás kérdéseinek előtérbe állítása és a nemzet

„újraalkotása” egyrészt gyors legitimációs hozadékkal járt (Horthy személyének és szerepének elfogadásával), másrészt e kérdések tematizálásával el lehetett fedni az egyéb válságokat. El lehetett odázni a földtulajdon-viszonyok átalakítását, a társadalmi és a politikai reformokat, a strukturális válság okait pedig össze lehetett kapcsolni identitásbeli sajátságokkal. A nemzetiidentitás-válság lehetőséget kínált a társadalmi térről alkotott képek átrendezésére, egy új, a dualizmus koritól eltérő társadalmi integrációra, az állampolgári közösség fölé helyezett magyar nemzetnek mint egyedüli „természetes” közösségnek az „újraalkotására”. (2)

A Horthy-rendszernek – először a magyar történelemben, de nem utoljára – markáns, a társadalompolitika középpontjában álló identitáspolitikája volt. Ez nemcsak abban az értelemben volt új, hogy a dualizmus idején nem volt külön entitásként azonosítható, koncentrált identitáspolitika, hanem abban az értelemben is, hogy elemei újak voltak. Eszmei kereteit a liberális politikai hagyományok elvetése, a kommunizmustól való félelem és az antiszemitizmus jelölték ki. Közép-Európában – így Magyarországon is – a nemzeti eszme a liberalizmus eszmerendszerében formálódott. Az antiliberalizmushoz Szekfü Gyula szállította a történelem újraértelmezésének konstrukcióját. Szekfü a liberalizmus veszélyét többek között a politikai jogok kiterjesztésének követelésében látta, amely veszélyeztette a magyar nemzet történelmi jogokon nyugvó vezető szerepét. A nemzeti eszmét leválasztotta a liberalizmustól, miközben a nemzeti és a keresztény történelmi összetartozását bizonyította. (3) Szembeállította egymással a liberalizmushoz kötődő politikai jogokat és a keresztény eszmeiséghez kötődő történelmi jogokat. Szerinte a magyar nemzeti eszme és a liberalizmus kapcsolata történelmileg véletlenszerű és káros volt; ezzel szemben a magyar nemzeti eszme a keresztény eszmeiséggel természetes, szerves történelmi egységet alkot.

Az identitáspolitikában tehát a hangsúly a nemzetén és a nemzeti attribútumokon volt, nem az állampolgári közösségen és attribútumokon. A „magyar” újrafogalmazása együtt járt a „magyar” és a „nem magyar” közötti határvonal meghúzásával, a „magyar” attribútumainak felépítésével. Az identitáspolitika szerves részét képező antiszemitizmust egyrészt a „magyar” identitáskonstrukció felől értelmezhetjük, másrészt a háborús veszteségekkel járó kollektív frusztrációk, a felelőségek kérdése kapcsán működő háritások és bünbakképzési mechanizmusok felől. Az új identitáspolitika összhangban volt a zsidó polgársággal szemben gazdasági előnyöket igénylő keresztény magyar középosztály igényeivel.

és a nemzettel kapcsolatos kérdéseknek az újrafogalmazása és c) a nemzeti identitások formálása a hazafias nevelés átalakításával és valláserkölcsei alapjai biztosításával. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy 1914 és 1919 között a szellemi elitet, majd a forradalmak idején a politikai hatalom gyakorlóit is foglalkoztatták mindazok a kérdések, amelyek a későbbi identitáspolitika fő irányai mögött meghúzódtak, csak éppen gyökeresen más válaszokat adtak rájuk. (4) A forradalmak után, mondja Szerb Antal (1934, 493. o.), „bevallhatóvá, sőt csaknem kötelezővé lett a vallás és a nacionalizmus”.

Az identitáspolitikában tehát a hangsúly a nemzetén és a nemzeti attribútumokon volt, nem az állampolgári közösségen és attribútumokon. (5) A „magyar” újrafogalmazása

együtt járt a „magyar” és a „nem magyar” közötti határvonal meghúzásával, a „magyar” attribútumainak felépítésével. Az identitáspolitikai szerves részét képező antiszemitizmust egyrészt a „magyar” identitáskonstrukció felől értelmezhetjük, másrészt a háborús veszteségekkel járó kollektív frusztrációk, a felelősségek kérdése kapcsán működő hárítások és bűnbakképzési mechanizmusok felől. Az új identitáspolitikai összhangban volt a zsidó polgársággal szemben gazdasági előnyöket igénylő keresztény magyar középosztály igényeivel. Az államhatalomra nehezedő nyomást fokozta, hogy a trianoni békeszerződés életbelépése után, 1920 júniusától kezdődően 300 ezer magyar tisztviselő, tanító, tanár repatriált az utódállamokból Magyarországra. Ők szintén azt várták a magyar államtól, hogy javítson helyzetükön, valamint azt hogy megrendült nemzeti, állampolgári és státusidentitásuk számára új kapaszkodókat, új értelmezési sémákat kínáljon.

Az egyházi és a világi értelmiség széles körei működtek közre a nemzetfogalom újraértelmezésében, a nemzeti identitás új mintájának megkonstruálásában és társadalmi transzmissziójában. Különösen Szekfű Gyulának és Prohászka Ottokárnak volt nagy szerepük abban, hogy az identitás kérdései átmoralizálódtak. (6) Szekfű a történelmi tudatot, a nemzeti hagyományt és az államrendet meghatározó történelemalkító tényezőknak tartotta. (7) A morális mérce a csak magára számítható nemzet autochtóniája volt.

Konfliktusélező politikai szocializáció

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a nemzeti identitás formálódása milyen identitáspolitikák, magatartásminták és szakpolitikai stratégiák mentén, milyen strukturális feltételek és intézményi keretek között zajlott. Ezen belül azt vizsgálom, hogy az államhatalom és az egyházak között milyen együttműködés volt az 1919 utáni identitásválságra adott válaszokban. Az állam és az egyházak közötti identitástratégiai együttműködés vizsgálata nem csak azért érdekes, mert egy identitásválsággal kezdődő (és végződő) korszakról van szó. A trianoni döntés okozta sokk, amelyet az akkori magyar társadalom átélt, mondja Romsics Ignác (2001b), „mai ésszel és érzelmekkel szinte elképzelhetetlen. Nem volt olyan társadalmi osztály, réteg vagy csoport, amely a trianoni határokba belenyugodott volna, s nem volt olyan politikai párt, amely ne követelte volna a revíziót”. Ez kétségtelenül fontos eleme volt a rendszer és személyesen Horthy kormányzó politikai támogatottságának (beleértve ebbe a zsidók részéről is megnyilvánuló támogatottságot). Úgy vélem azonban, hogy a támogatottság nem csupán a veszteségek nyomán sorait szorosra záró politikai osztály véd- és dacsövetségével, a Bethlen-kormány stabilizációs sikereivel és a revízió reményével magyarázható, hanem az egyház aktív részvételével felépített és folytatott identitáspolitikai integratív erejével is. Ez az identitáspolitikai egészen a háború kezdetéig sikeresnek tűnt, fénypontját a revízió megvalósulása jelentette, utána a németek benyújtották a számlát. A magyar külpolitika mindent feltett egy lapra: a revízióra, amely az ország külpolitikai mozgásterét teljesen beszűkítette. A rendszer politikai orientációjának drámai fináléja (a Szovjetunió elleni háború, a háborúban való részvétel, a zsidótörvények, a sikertelen kiugrási kísérlet, a nyilasuralom, a német megszállás, a zsidók deportálása, a visszacsatolt területek elvesztése és az iszonyú emberi, anyagi és erkölcsi veszteségek, majd egy másik birodalomtól – a szovjet birodalomtól – való függőség) megmutatta, hogy a politikai célokhoz kapcsolódó identitáspolitikai végül hová vezetett.

A korszak politikai szocializációjának modelljét konfliktusélező modellnek tekinthetjük. (8) Bár a 20-as és a 30-as évek politikai klímája és szakpolitikai (gazdaságpolitikai, kultúr- és oktatáspolitikai, külpolitikai) hangsúlyai között jelentős különbségek voltak, a szocializáció modellje nem változott. Az intézményes szocializáció rendszere végig zárt volt. Az alapvető fontosságú (a revízió céljainak alárendelődő) harcok megvívására készülve, ezeket folyamatosan szem előtt tartva a lehetséges belső és külső konfliktusok

élezésére épült: a külső és a belső ellenségek megnevezésére, a zsidók és nem zsidók közötti határvonalak elmélyítésére, a társadalmi osztályok közötti határok fenntartására, az utódállamokkal való konfrontatív viszonyra, a teljes revízió követelésére, az eszmék közötti kérelmelhetetlen harcra.

A második világháború elvesztésével a rendszer szocializációs modellje is összeomlott. Értékvilága és mintái kiszorultak a pártállam szigorúan kontrollált nyilvánosságából. A modell bizonyos sajátosságai azonban (az érzelmek és a szimbólumok kitüntetett szerepe az identitásokban, a hatalom iránti feltétlen lojalitás igénylése, az első számú politikai vezető személyi kultusza, a társadalmi kommunikáció kontrollálása, az államhatalom és az állampolgárok közötti alá- és fölérendeltségi viszony, bűnbakok képzése, ellenségképek, bizonyos csoportok kizárása az állampolgári közösségekből, az állampolgári jogok korlátozottsága stb.) átalakulva és átfogalmazva, de tovább éltek a pártállam szocializációs modelljeiben. (9)

A vizsgált korszakot a történeti politikai szociológia nézőpontjából közelítem meg. A történelmi tényekre csak annyiban utalok, amennyire ez szükséges a korszak politikai szocializációjának megértéséhez. Tanulmányom megírásában az a cél vezetett, hogy jobban megértem: mivel magyarázható a korszak politikai szocializációs rendszerének koherenciája. Ezt két szempontból is fontosnak tartom. Egyrészt azért, mert a későbbi korszakok egyikében sem volt a politikai szocializáció rendszere ennyire koherens. Úgy vélem, az egyik magyarázatot az állam és az egyházak identitáspolitikai szövetségében és az intézményes politikai szocializációban tanúsított együttműködésükben lelhetjük fel. Másrészt azért tartom fontosnak a Horthy-korszak politikai szocializációjának megismerését, mert az akkori nemzeti tematika (10), az intézményesen közvetített valóságértelmezések, politikai világképek, konfliktusfelfogások és közösség-reprezentációk sok eleme napjainkig jelen van a közgondolkodásban és a társadalmi magatartásban. Ezek a nem formális szocializáció rejtett csatornáin keresztül, a nem nyilvános kommunikáció utalásokkal átszótt világában éltek tovább nemzedékről nemzedékre, és írták felül az újabb identitásmintákat. Továbbélésük ténye jól mutatja a történelem hosszú távú hatásainak jelentőségét, és felhívja a figyelmet arra, hogy a családi szocializáció sajátos kontinuitásában, nyilvánosság alatti mikrovilágában a történelmi rendszerváltásokat túlélve megőrződnek a korábbi rendszerhatások. Az állam és az egyház viszonyának történetéből azt sem nehéz kiolvasnunk, hogy a Horthy-korszakkal összekötő, többé vagy kevésbé megváltozott, hol rejtett, hol nyílt kontinuitások e viszony értelmezésében is máig vezetnek. (11)

Először a korszak sajátos nemzetfogalmát vázolom fel, mely az állam és az egyházak szoros együttműködésében formálódott. Ezután a társadalmi élet egészét átható irredenta mozgalommal foglalkozom, amely az állam és az egyház együttműködésének egyik kitüntetett területe volt. Majd a gyerekek és a fiatalok szocializációja szempontjából meghatározó intézményekre: az iskolára és a cserkészetre koncentrálna vizsgálom, hogy az államhatalom legfőbb szövetségesei, az egyházak hogyan működtek közre a nemzeti identitás formálásában.

Politikai együttműködés a keresztény egyházakkal

A Horthy-korszakban a politikai élet egészét egy stratégiai cél és egy ettől elválaszthatatlan politikai pszichózis határozta meg. A cél az elveszett területek visszaszerzése volt. A politika középpontjába a trianoni békeszerződés nyomán elszenvedett nemzeti sérelmek kerültek. A rendszer politikai kohézióját a békeszerződés revíziójának reménye és célja biztosította. A politikai pszichóziát a frusztrált nemzettudat, a fenyegetettség és a bekerítettség érzése alkotta: félelem a bolsevizmus feltámadásától és az egykori magyar területeket birtokló utódállamok megerősödésétől. (12) Az elvesztett területek visszaszerzésének vágyával és a sajátos politikai pszichózissal magyarázhatjuk a) a hatalom

„bebetonozására” irányuló törekvéseket, b) a keresztény egyházakkal való erős szövetséget és c) a markáns identitáspolitikát.

Az erős államhatalom és a fennálló társadalomszerkezet biztosítását szolgálta a nagybirtokrendszer konzerválása, a választójog korlátozása, a parlamenti váltógazdaság hiánya, az általános választójog elutasítása, valamint a nyílt szavazás fennmaradása. Az ellenzéki pártok mozgásteret rendkívül szűk volt. A választásra jogosultak aránya a korszak egészét tekintve alacsony volt: 1920-ban volt a legmagasabb (38,4–40 százalék közötti statisztikai becslések), 1926-ban a legalacsonyabb (26,6–29 százalék közötti statisztikai becslések). 1939-ben 29,9 százalék volt a választójoggal rendelkezők aránya. (13)

Az állam legfőbb szövetségei a keresztény egyházak voltak. Az egyházak pozíciói erősebbek voltak, mint a dualizmus korának liberális politikai rendszerében. Ebben szerepet játszott, hogy az új – de kisállami – függetlenséggel és a területek elvesztésével megnőtt a Szent István-i állameszme szimbolikus és politikai jelentősége és ezzel együtt a katolikus egyház állami szerepének jelentősége. Jól mutatták ezt az augusztus 20-i ünneplések. Az augusztus 20-i Szent Jobb-körmenet ugyan hagyományosan a katolikus egyház és a nemzet történelmi összetartozását volt hivatott kifejezni, de a „Szent István országa” gondolat Magyarország Trianon előtti állapotát szimbolizálta, ezért nemcsak a katolikusok, hanem a protestánsok is bekapcsolódtak az István-kultusz építésébe (von Klimó, 1999). (14)

Az államhatalom elsősorban a legnagyobb felekezetre, a katolikus egyházra támaszkodott, amelynek hagyományosan kivételezett pozíciói voltak a politikában. Annak ellenére szoros volt közöttük a szövetség, hogy a katolikus egyház alapvetően royalista volt, és a református Horthy megakadályozta a Habsburg-restaurációt. (15) A katolikus egyház ezeréves kontinuitáson nyugvó történelmi küldetesként fogta fel a nemzet újjáépítésére vállalkozó állam megerősítésében való közreműködést, a második legjelentősebb egyház, a református egyház pedig a nemzet szolgálataként. (16) A római katolikus vallás 1948-ig államvallás volt, nagy vagyonnal, földbirtokokkal, oktatási és szociális intézményekkel, sokrétű sajtóval rendelkezett; a lakosság kétharmada katolikus volt (1. táblázat).

1. táblázat. Magyarország lakosságának felekezetek szerinti megoszlása 1920-ban, 1930-ban, 1938-ban és 1941-ben (%)

Felekezetek	1920 N = 7 980 143	1930 N = 8 688 319	1938 N = 9 319 992	1941 N = 9 319 992
Katolikus	66,1	67,1	68,2	66,6
Római katolikus	63,9	64,8	65,7	55,0
Görög katolikus	2,2	2,3	2,5	11,6
Ortodox	0,6	0,5	0,4	3,8
Protestáns	27,3	27,1	27,1	24,3
Evangélikus	6,2	6,1	6,0	5,0
Református	21,0	20,9	20,8	18,9
Unitárius	0,1	0,1	0,1	0,4
Egyéb		0,2	0,2	0,2
Izraelita	5,9	5,1	4,3	4,9

Forrás: Kollega Tarsoly, 1996–2000, II. 337. o.

A királyság pro forma restaurálásának kezdetén (1920–1922 között) az egykamarás nemzetgyűlésbe 27 egyházi személy került be politikai pártállása szerint megválasztva (köztük Prohászka Ottokár püspök és Schlachta Margit); az 1922 és 1927 közötti ciklusban 14 egyházi személy. Az utolsó ciklusban (1939–1944 között) 20 egyházi tagja volt a képviselőháznak. 1927-től a felsőházban (a második kamarát 1926-ban állították vissza) 33 főpapnak volt helye. 1939 és 1944 között a visszacsatolt területek képviselőivel

megnövekedett felsőházban 42 főpap (és további 11 egyházi világi vezető) volt (*Kollega Tarsoly*, 1996–2000, II. 337. o.). Sok egyházi személy dolgozott az állam végrehajtó szerveiben és intézményeiben is. Az egyházaknak a törvényhozáson és az állami alkalmazotti munkakörökön kívül is sok lehetőségük volt tagjaik politikai identitásának alakítására: így a felekezeti iskolarendszerben, a vallási alapú szervezetekben (pártok, egyesületek, mozgalmak), egyházi újságok, kiadványok révén, a hívekkel való közvetlen kapcsolatokban. A meghatározó egyházi személyiségek közszereplései és publikációi mind hozzájárultak a politikai rendszer társadalom-lélektani legitimációjához.

Az állam legfőbb szövetségei a keresztény egyházak voltak. Az egyházak pozíciói erősebbek voltak, mint a dualizmus korának liberális politikai rendszerében. Ebben szerepet játszott, hogy az új – de kisállami – függetlenség-gel és a területek elvesztésével megnőtt a Szent István-i állam-eszme szimbolikus és politikai jelentősége és ezzel együtt a katolikus egyház állami szerepének jelentősége. Jól mutatták ezt az augusztus 20-i ünneplések. Az augusztus 20-i Szent Jobbkörmenet ugyan hagyományosan a katolikus egyház és a nemzet történelmi összetartozását volt hivatott kifejezni, de a „Szent István országa” gondolat Magyarország Trianon előtti állapotát szimbolizálta, ezért nemcsak a katolikusok, hanem a protestánsok is bekapcsolódtak az István-kultusz építésébe.

szakban ez a törekvés különösen erős volt. A dualizmus korához képest az érzelmi szocializációs törekvések hangsúlyai valamelyest átrendeződtek. (17) Felerősödött a nemzeti és vallási irányultság, ugyanakkor az állam és az állampolgárok közötti viszony hangsúlytalaná vált. (18) A racionális belátásokon nyugvó demokratikus állampolgári szocializáció alternatívájának nem volt politikai esélye. (19) Az állam és az egyházak szoros szövetségének egyik racionális motívuma az volt, hogy az állam profitálni akart az egyházak érzelmi szocializációs tevékenységének professzionalizmusából.

Horthy az egyházaktól azt várta, hogy működjenek közre „a nemzet lelki helyreállításában” és a rendszer stabilizálásában. Kormányzóvá választása után rögtön kifejezte, hogy a haza újjáépítése egyedül vallás-erkölcsi alapon lehetséges. Első intézkedései közé tartozott a forradalmak idején hozott törvények visszavonása az egyházak vagyonának kisajátításáról.

Az egyházakkal való szoros együttműködés szükségességét a korszak legnagyobb kultúrpolitikusa, Klebelsberg Kunó kultuszminiszter azzal indokolta, hogy a forradalmakat a korábbi liberális állam gyengesége tette lehetővé. Ezért „a nacionalista kultúrpolitika nem mondhat le történelmi egyházaink közreműködéséről, és támogatja azokat” (*Klebelsberg*, 1930, 19. o., idézi: *László*, 2005, 173. o.). Az együttműködés mellett szólt az is, hogy az egyházak rendelkeztek azokkal az intézményekkel, társadalmi kapcsolatokkal, eszközökkel és technikákkal, amelyek a hatalom ideológiájának elfogadtatásához, társadalom-lélektani legitimációjának biztosításához szükségesek voltak. Így az identitáspolitika két, egymással szorosan összefonódó struktúrára: az állami és az egyházi struktúrára támaszkodhatott.

Az Osztrák-Magyar Monarchia létrejötte óta Magyarországon minden politikai korszakra jellemző volt az erőteljes érzelmi politikai szocializáció. A veszteségek, a társadalmi anomia és az identitásválság, valamint az identitásválság mögött megbúvó strukturális válságok miatt a Horthy-kor-

A nemzet új konstrukciója

Horthy színrelépésétől kezdődően összekapcsolta a „keresztény” és a „magyar” fogalmát. Törekedett arra, hogy a revízió sikere érdekében újfajta nemzeti egységet teremtsen meg. Tekintélyelvű rendszert épített, amely a keresztény nemzeti ideológián alapult. Ez abból indult ki, hogy a trianoni határok ideiglenesek; a cél az elcsatolt területek visszaszerzése volt, erre pedig csak egy identitásában megerősödött magyar nemzet képes. A nemzettel kapcsolatos politikai üzeneteket jól működő közvetítőrendszer (állami és egyházi iskolák, pártok, politikai, egyházi és társadalmi szervezetek, mozgalmak, újságok, rádió) juttatta el a célközönséghez. A rendszer iránti lojalitás a politikailag vezetett nemzeti tematikával folyamatosan megcélzott és megérintett nemzeti identitásban gyökerezett.

A keresztény-nemzeti ideológia értelmezte a nemzeti sérelmeket, felrajzolta a külső és belső ellenség képét, meghatározta a magyarok és a nem magyarok viszonyát. Az állam-nemzet és a kultúr-nemzet fogalma közötti nyitottság, amely a dualizmus időszakát jellemezte, megszűnt. A nemzetkép a veszteségek, a fenyegetettség, a veszélyeztetettség és a „csak magunkra számíthatunk” érzelmi miliője alakította. A háború, a forradalmak és a jelen bajainak interpretálásában etnikai szempontok érvényesültek. A magyar nemzet politikai fogalma a kulturálisan, nyelvileg és történelmileg összetartozó embereket jelentette, ugyanakkor azt a szellemi közösséget is, melynek megmaradása csak a keresztény egyházakkal való szoros együttműködésben és a keresztény értékeken alapuló identitáspolitikával biztosítható. A „magyar” definíciójába hangsúlyosan beemelődtek egyrészt a származásra, másrészt a magatartásra, minőségre, érzelmekre, tudatra, szellemiségre, nehezen definiálható előfeltevésekre utaló kritériumok. Ebben meghatározó szerepet játszott több, különböző irányvonalat jelző értelmiségi, mindenekelőtt Szekfü Gyula történész, a közíróként is nagy hatású Prohászka Ottokár katolikus és Ravasz László református püspök, az írók közül pedig Szabó Dezső, Németh László és Féja Géza. Az ideológia a trianoni döntést meghozó nagyhatalmak rosszindulata mellett a zsidók magyarellenessé tevékenységével magyarázta a háborús veszteségeket, a forradalmakat és a trianoni békeszerződéshez vezető utat. Külső ellenségnek számítottak a szomszédos országok és a Szovjetunió, belső ellenségnek a nemzeti értékek megőrzését veszélyeztető, kozmopolita zsidók és a kommunisták. (20)

Az államhatalom nemzet-konceptiója etnikai alapú volt. Az 1920-as numerus clausus törvény már ezt az etnikai nemzet-konceptiót képviselte, felrúgva a dualizmus kori állampolgári jogegyenlőséget és – Karády Viktor kifejezésével – a magyarországi zsidóság és az állam közötti „asszimilációs szerződést”. (21) A törvény faji alapokon korlátozta a zsidók bejutását az egyetemekre. Prohászka Ottokár, a numerus clausus koncepciójának egyik első megfogalmazója szerint „nem a jogrendet kell most megmenteni, hanem a keresztény magyarságot” (idézi: *Monori*, 2003). A keresztény egyházak képviselői részt vettek a törvény megalkotásában. Az egyházi kiadványok pedig a politika iránt érdeklődő hívekhez juttatták el a nagy tekintélyű klerikusok és a számottevő egyházi értelmiség gondolatait a zsidóság idegenségével, kereszténység- és nemzetellenes tevékenységével kapcsolatban.

A numerus clausus bevezetésével az antiszemitizmus legitim keretei folyamatosan tágultak. Megszokottá és mintegy természetessé vált az antiszemita beszédmód és a zsidók bűnbakként való kezelése a társadalmi problémák magyarázatában. (22) A zsidók összekapcsolása a liberalizmussal, a szabadkőművesekkel és a bolsevizmussal, illetve az ideológiai alapú zsidóellenesség az egyházi megnyilvánulásokat is jellemezte (*K. Farkas*, 1999; *Fejérdy*, 2004; *Pál*, 2009). Az antiszemitizmus a nemzeti érzelmek és a hazafias magatartás része lett, amelyre jelentősebb társadalmi ellenállás nélkül építhettek 1938 és 1941 között a zsidótörvények. A felsőházban az első és a második, faji alapú zsidótörvényt a keresztény egyházak vezetői is megszavazták (a harmadikat már nem);

politikai erőfeszítéseket csak a kikeresztelkedett zsidók érdekében fejtettek ki. A zsidótörvényekkel kapcsolatos egyházi magatartásról az egyházak vezetői nem foglaltak állást nyilvánosan, közösen és egységesen. (23) A zsidótörvények szentesítették a származáson alapuló egyenlőtlenségeket, indoklásukban támaszkodtak a keresztény-nemzeti ideológia téziseire, és hivatkoztak a „nemzeti közvéleményre”.

A zsidó állampolgárok deportálása Magyarországon más reakciókat váltott ki, mint a németek által megszállt nyugati országokban, ahol ezt leginkább társadalmi botrányként tekintették (*Gradwohl*, 2009). Az antiszemitizmus két évtizedes társadalmi beágyazódásával is magyarázható, hogy a magyarországi zsidók deportálása jobban beilleszkedett társadalmi kirekesztésük folyamatába, a jogfosztásokat és az állampolgári egyenlőtlenségeket szentesítő jogrendbe és a rendszer eszmei alapját képező keresztény nemzeti ideológia logikájába, mint a németek által megszállt nyugati országok zsidóságának deportálása.

Identitáspolitika

A két háború között a politikai diskurzusokat a nemzettel és a nemzeti alkattal kapcsolatos témák dominálták. Ezeknek a témáknak az egyházi és a világi sajtó egyaránt teret adott. A diskurzusok áthatották a társadalmi kommunikáció egészét. Az államhatalomnak a nemzeti kérdésekben számottevő társadalom-lélektani támogatottsága volt.

Az állam a nemzeti identitás új mintáinak közvetítését tudatos identitásstratégiával biztosította. Az identitáspolitika alapja a trianoni trauma és ennek egyfajta fájdalomkultusza volt, ugyanakkor egy új, a keresztény erkölcs értékein alapuló nemzeti öntudat kimunkálására is irányult. Az új identitások megvalósulását szolgálta a kultúrpolitika, az oktatáspolitika, az ifjúságpolitika és a médiapolitika. (24) Ezek közül a továbbiakban az egymással szorosan összefüggő oktatás- és ifjúságpolitikára koncentrálok, mivel a nemzeti identitás formálásában az állam és az egyházak különösen az irredenta mozgalomban, az oktatásban és a szervezetek világában működtek együtt.

Együtműködés az irredenta mozgalomban

Az állam és az egyházak együtműködése talán a trianoni békeszerződés revízióját követelő irredenta mozgalomban fejeződött ki a legerőteljesebben. A mozgalom a társadalmi élet egészét átfogta. Nyíltan képviselhetette mindazt, amit a kormányzati politika nyíltan nem vállalhatott fel. A mozgalom állami és egyházi támogatást élvezett; vezetői ismert politikusok, írók, közéleti személyiségek voltak.

Az irredenta mozgalom a nem formális nevelés fontos tényezője volt. A kereszténységhez kötődő saját szakrális szubkultúrát teremtett, mely két évtizeden át egyfajta fájdalomkultusz kerete volt. (25) A mozgalomnak volt himnusza (*Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország*), imája (*Magyar Hiszekegy*) és vallásos jelképrendszere (trianoni kereszték, keresztre feszített Hungária, megszentelt föld az elcsatolt területekről). Jelmondata vallási analógián alapult („Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország.”). Szobor fejezte ki a Magyar Fájdalmat, és díszkút viselte a Magyar Igazság nevét (*Zeidler*, 2003). Az irredentizmus jellegzetes köztéri kertépítészeti stílust teremtett az irredentizmus eszmeiségét kifejező emlékparkok létesítésével, amelyekben országzászlókat és az elcsatolt területeket allegorizáló szobrokat és trianoni emlékműveket állítottak, a Csonka- és a Nagy-Magyarországot, a *Magyar Hiszekegyet* megörökítő „revíziós virággyásokat” alakítottak ki. Az országzászlókat félárbocra eresztették. (26) Tövískoszorúval övezett, vérző országhatárok jelezték az elvesztett területeket a térképeken. Sokan az elcsatolt területekről származó földet tartalmazó medallionokat hordtak. Az irredenta szubkultúra utalt a heroikus múltra (honfoglalás, kuruc kor), a nemzeti

szimbólumokra (turulmadár, címer, az elcsatolt megyék címerei) és a pozitív jövőre („Magyarország nem volt, hanem lesz”; „Lesz magyar feltámadás!”).

A hivatalos rendezvényeken mindig elhangzott a *Magyar Hiszekegy* (Vonyó, 2002). A trianoni megemlékezések az állami ünnepek szerves részeivé váltak. Ezek félhivatalos ünnepekkel, nagygyűlésekkel, szobor-, emlékmű-, országzászló- és zászlóavatásokkal egészültek ki (Zeidler, 2003). A határ menti településeken trianoni keresztet állítottak, a harmincas évek végére pedig már az ország minden ötödik településén országzászlók emlékeztettek Magyarország területi integritására (Zeidler, 2003). A mozgalom himnusa, jelképrendszere, jelmondata, imája a társadalom életének minden szegmensében jelen volt. (27) Gondolati sémái beépültek a nemzeti identitásba.

Az irredenta kultúra szerves része volt az iskolai szocializációnak is (Joó, 2006, 6. o.; Unger, 1972, 87–97. o.). A Trianon nevének szótagonkénti jelentéséből („tria” és „non”, azaz háromszoros nem) megszületett „Nem, nem, soha!” jelmondat 1920-tól minden osztályteremben olvasható volt a katedra mögötti falon. Mellette az elcsatolt területek vármegyéiből származó földet tartalmazó, turulmadaras emléklakett függött (Unger, 1997, 294. o.). A *Magyar Hiszekegy* című vers első szakasza ugyancsak 1920-tól kötelező imádság volt az alsó- és középfokú iskolákban a tanítási napok kezdetekor és befejezésekor („Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, / Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarország feltámadásában.”).

Együttműködés az oktatásban

Magyarországon az iskolapolitika a dualizmus idején is az állam és az úgynevezett történelmi egyházak közös ügye volt. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium együttes vezetése önmagában is mutatja az állam és az egyház közötti szoros kapcsolatot. A minisztériumot mindig katolikus miniszterek vezették, amit a protestáns egyházak sérelmeztek is. (Kivételt csak a zsidó származású, szociáldemokrata Kunfi Zsigmond jelentett 1919-ben.)

Horthy hatalomra kerülésével az iskolaügy felértékelődött. Ebben szerepet játszottak az oktatásügyi veszteségek (az elcsatolt területeken maradt a népiskolák kétharmada, a középiskoláknak több mint a fele), de annak tudata is, hogy a tankötelezettség révén az államhatalom kezében az oktatási rendszer különleges lehetőséget biztosított identitáspolitikája megvalósítására és az általa vezetett nemzeti tematika transzmissziójára. Kornis Gyula, a korszak meghatározó művelődéspolitikusa a neveléspolitikai aktuális feladatait a következőképpen foglalta össze: „Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül [...]. Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját [...]. A nemzeti kultúrpolitika másik fő feladata az ifjúság lelkének megvédése az internacionalizmus szelleme ellen [...]. A második feladattal a legszorosabban összefügg a harmadik: a nemzet intelligenciájának visszamagyarosítása, mondhatnánk eljudaizálódásával szembeni hungarizálása [...]. Minthogy az itt vázolt szellemet a keresztény morál tartalmazza a legteljesebb mértékben és a leghatásosabb módon, a nemzeti politikai nevelés csak úgy lehet biztosítva, ha keresztény vallásos érzület hatja át.” (Kornis, 1921, 21–28. o.). (28)

Az iskolától a tanulók valláserkölcsei és hazafias nevelését várták el. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium még Horthy hatalomra kerülése előtt, 1919. szeptember 15-én rendeletileg visszaállította a kötelező vallásoktatást (amely 1868 óta minden elemi és polgári iskolában, 1883 óta minden középiskolában kötelező volt). Heti két órában kötelező volt a hit- és erkölcsstan oktatása. „Az erkölcsi megújulás csak a hazai papság és tanítóság vállvetett közreműködésével valósítható meg”, írta Huszár Károly, a Friedrich-kormány kultuszminisztere az egyházi vezetőknek 1919. augusztus 18-án, hangsúlyozva, hogy „a valláserkölcsei nevelés, beleértve a hitoktatást is, az egész vonalon régi jogaiba visszatér” (idézi: Donáth, 2008a, 365.

o.). (29) 1919. szeptember 15-én jelent meg Huszár rendelete a vallásoktatásról. Ebben felhívja az összes érdekelt fél figyelmét, hogy „a törvény által elrendelt vallásoktatásra mint a jellemfejlesztés leghathatósabb eszközére különös súlyt helyezzenek”, és felkéri a tanítókat és a tanárokat, hogy „saját vallásukbeli tanítványaikkal együtt vegyenek részt az előírt istentiszteleteken, hogy a hitoktatóknak ezzel is a támogatásukra legyenek” (idézi: *Donáth*, 2008a, 365. o.). A magyar tanítókat pedig arra intette 1919 októberében, hogy „most ismét a magyar nemzeti szellem és a keresztény erkölcs temploma legyen minden tanterem” (idézi: *Donáth*, 2008, 366. o.). Utóda, Haller István miniszter azzal indokolta 1920. augusztus 23-i rendeletében a hat évfolyamos tanítóképzés bevezetését, hogy halaszthatatlan feladat a nemzet „keresztény erkölcsi és hazafias szellemben való megszilárdítása” (*Donáth*, 2008a, 365. o.). (30) E gondolat jegyében 1921-ben törvény született arról, hogy a tanköteles gyermekek vasárnaponként és ünnepnaponként kötelesek látogatni az istentiszteletet.

Az oktatásügy Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter nagyszabású, az oktatásügy egészét érintő reformpolitikája nyomán vált a nemzeti identitásstratégia megvalósításának kiemelt fontosságú intézményrendszerévé. (31) Az a tény, hogy a reformpolitika lényegében megvalósult, nemcsak Klebelsberg szervezőképességét mutatja, hanem azt is, hogy a döntéshozó politikai elit felismerte az oktatásügy és az ifjúságpolitika különleges jelentőségét. Klebelsberg az iskolaügyet nemzeti kérdésnek tekintette. Oktatás- és kultúrpolitikája alapvetően a keresztény nemzeti ideológiájában gyökerezett. (32) 1924-ben arról beszélt, hogy „az állami eszközök nem elégségesek a lelki rekonstrukcióhoz”, ezért ellenzi az egyház és az állam elválasztását (idézi: *Donáth*, 2008, 369. o.). A nyolc osztályos elemi iskolát is azért tartotta kívánatosnak, mert – ahogy az 1928-as III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson elmondott beszédében fogalmazott – ekkor már (a 7. és a 8. osztályban) „nemzetnevelési problémákkal is elő lehet állni, [...] a földrajz és a történelem oktatása révén a nemzetnevelésre és vallásitanításra biztos alapot lehet rakni. [...] Mi most – vallásos és hazafias érzés emberei – jövünk [a kommunizmus után], és nem hagyjuk magára a magyar tömegeket, hanem kísérjük őket tovább mindaddig, míg ki nem alakítjuk a vallásos, erkölcsös és nacionalista világnézetet” (idézi: *Donáth*, 2008a, 372. o.).

A kultuszminisztérium az iskolák számára egységes, vallás-erkölcsi alapokon nyugvó nevelési programot határozott meg. A nemzeti és a vallásos szellemű nevelést megkönynyítette, hogy a tanítóképzés rezonált az oktatáspolitikai és a szélesebb értelemben vett társadalompolitikai néptanítókkal kapcsolatos elvárásaira; hogy a tanítók többsége maga is azonosult a nemzeti identitás oktatáspolitikai mintáival, és hogy a népiskolák többsége egyházi fenntartású volt (2. táblázat). A forradalmi időszak más elvárásokat és szerepértelmezéseket kínáló elképzeléseit a történelem átírta, a reformpedagógiai törekvések pedig részben izoláltak maradtak, részben idővel belesimultak a rendszer egészébe.

2. táblázat. Az elemi népiskolák fenntartói (%)

	1895/96 N = 16838	1927/28 N = 6618	1937/38 N = 6899	1946/47 N = 7016
Nem egyházi (állami, községi, magán)	17,8	30,4	32,7	38,3
Egyházi	82,2	69,6	67,3	61,7
Római katolikus	32,5	41,9	41,4	40
Görög katolikus	12,5	1,9	1,9	1,1
Katolikus	45	43,8	43,4	41,1
Ortodox	10,6	0,6	0,3	0,2
Evangélikus	8,3	6,1	5,7	5,1
Református	13,7	16,5	15,6	14,4
Unitárius	0,3			
Protestáns összesen	22,3	22,7	21,5	19,5
Izraelita	3,2	2,4	2,1	0,4
Egyéb felekezetek				0,6

Forrás: Balogh és Gergely, 1996, 222., 229. o.; Magyar Statisztikai Évkönyv, 1948, 253–270. o.; Pedagógiai Lexikon II., 1997, 578–579. o.

A továbbiakban nézzük meg, hogy az egyház és a vallás szerepe hogyan jelenik meg a közoktatásban: a népiskolai oktatásban. (33) Dolgozatomban nem támaszkodhatom a Horthy-korszak egyházi és állami népiskolai tankönyveinek elemzésére. Úgy vélem azonban, hogy a tantervek jól mutatják az oktatás révén közvetíteni kívánt identitáspolitikai üzeneteket. Az állami népiskolai tanterv és a felekezeti tantervek között szoros kapcsolat volt. A tantervekből kirajzolódik az a nemzetkép, amelyet a népiskolai oktatás közvetített. Az 1925-ös *Katolikus népiskolai tanterv és utasítás* például az ötödik osztályosok történelemtanítása keretében a világháború elvesztésével kapcsolatban az ellenség túleréjére, az Egyesült Államok beavatkozására, egyes nemzetiségek hazaáruló magatartására utal; a forradalmakkal kapcsolatban pedig azt hangsúlyozza, hogy a magyar nemzet elfordult Istentől és a királyától, és uszítóira hallgatott (Mészáros, 1996, 166. o.).

1932-től, a Gömbös-kormány színrelépésétől kezdődően Hóman Bálint kultuszminiszter határozta meg az oktatáspolitikát és a kultúrpolitikát. (34) A korszak végén, 1941-ben és 1942-ben elkészült népiskolai tantervek a nyolcadik osztályosoknak szánt ismeretek keretében összegzik a rendszer énképének legfontosabb elemeit. (35) Az összehasonlításból kiderül, hogy a tervezett (de meg nem valósult) nyolcosztályos általános iskola utolsó évfolyamán az állami és az egyházi iskolák alapvetően ugyanazokat a tartalmakat akarták tanítani (3. táblázat).

3. táblázat. A Horthy-korszak bemutatása az állami, a katolikus és a református népiskolai tantervben

	1941 <i>Állami tanterv</i>	1942 <i>Katolikus tanterv</i>	1942 <i>Református tanterv</i>
A Szent István-i állameszme	+	+	-
Templomépítések	+	+	+
A hitélet megújítása	+	+	+
A magyarság államalkotó hivatása a Kárpát-medencében	+	+	+
A vitézi rend	+	+	+
Eucharisztikus Kongresszus	+	+	-
Szent Imre-év	-	+	-
Szent István-év	-	+	-
Horthy Miklós fővezér	+	+	+
Horthy Miklós, az országgyarapító	+	-	+
Horthy Miklós, az országsszervező	-	-	+

Forrás: Mészáros, 1996, 170–173. o.

Ugyanakkor figyelemre méltóak a különbségek is. A katolikus népiskolai tanterv az állami népiskolai tantervtől két témában tér el (az államitól eltérően szerepel benne a Szent Imre-év, de nem szerepel a visszacsatolt területekre utaló „Horthy Miklós, az országgyarapító” témája); a református népiskolai tanterv pedig három témában (nem szerepel benne „a Szent István-i állameszme” és az Eucharisztikus Kongresszus, viszont szerepel „Horthy Miklós, az országsszervező” témája). A reformátusok tehát a református Horthyt országgyarapítónak és országsszervezőnek egyaránt láttatni szándékoztak, míg a katolikusok ezek egyikét sem emelték be tantervükbe. (36)

Együttműködés az ifjúsági szervezetek világában

Magyarországon különösen a katolikus egyházra volt igaz, hogy szervezetenként önálló egyházi világot alkotott (Enyedi, 1995, 27. o.). A katolikus szervezeti háló a társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális életet egyaránt átszötte. A jól szervezett „katolikus szub-

kultúra” (Enyedi kifejezése) intézményei lelki gondozással, szociális tevékenységgel, hazafias és vallásos oktatással, érdekképviselettel, kulturális élettel, társas élettel és politikával egyaránt foglalkoztak. Ifjúsági és rétegszervezeteik, gyermekek, nők és férfiak számára kialakított egyesületeik, szövetkezeteik, mozgalmak, rendezvényeik szinte mindenkit elértek, aki a felekezethez tartozott.

A fiatalok nemzeti identitásának formálásában az iskola mellett a leventemozgalomnak és a cserkészetnek volt a legnagyobb szerepe. A leventeintézmény alapja az 1921-es, testnevelésről szóló törvény volt. 1939-ben a leventeképzés a Hadügyminisztérium felügyelete alá került, a törvény kiterjesztette a leventeképzésben való kötelező részvételt

A cserkészet fontos szerepet töltött be a politikai reprezentációban. A zöld nyakkendő, barna inges fiúk az ünnepségek, megemlékezések, rendezvények, vitézi avatások nélkülözhetetlen kellékeivé és szereplőivé váltak.

Ott voltak a körmenetekben, a templomi ünnepeken. Díszőrséget álltak a szoboravatásokon, az országzászló-állításokon. Az ünnepek, zászlószentelések, fogadalomtétel, avatások, rendezvények a maguk politikai és vallási protokolljával, szertartásaival, szakrális elemeivel, a nemzeti hiszekegy eléneklésével, verbális és vizuális üzeneteikkel az állami politika reprezentatív megnyilvánulási lehetőségei és az irredentizmus megerősítésének nyílt fórumai voltak.

az egész ifjúságra 12 éves koruktól 21 éves korukig. Klebelsberg sportpolitikájának alapja a leventeképzés volt. (37) A leventeképzés vallásérkölcsei alapokon nyugodott, célja a katonai előképzés nyújtása, az erkölcsi nevelés, a nemzeti érzés és a hazafias szellem erősítése volt. (38) A tanulók szabadidejükben jártak leventeképzésre heti egy alkalommal négy órában, de ezt az iskolák voltak kötelesek megszervezni számukra. A leventeoktatók között voltak tanítók és katonaviselt lelkészek is. Rendezvényeik egyházi ceremóniális keretek között zajlottak.

A cserkészet elsősorban a középosztály középiskolába járó gyermekeinek a szervezete volt. Hatékonyságához hozzájárult, hogy az államhatalom segítségével épült ki, és élvezte a keresztény-nemzeti társadalmi irányzatok és mozgalmak támogatását (Gergely, 1989, 47–48. o.); ugyanakkor felekezetei szerint tagolódtott, és összefonódott az iskolával. Jó infrastruktúrával rendelkezett, saját lapjai és kiadványai voltak. A cserkészvezetők többsége tanár és egyházi személy volt.

A cserkészet nevelési koncepciója összhangban volt Klebelsberg Kunó köznevelési elképzeléseivel. Összekapcsolódott benne az egyéni, a vallási, a szociális és a harcos hazafias nevelés. Nagy hatással voltak rá a korszak kiváló pedagógiai gondolkodóinak, a

katolikus Sík Sándornak és a református Karácsony Sándornak a nézetei. A cserkészet kidolgozott szervezeti struktúrája, módszertani színvonala, a gyermek- és ifjúsági világ pedagógiai ismeretén alapuló nevelési koncepciója, az iskolai, az egyházi és a szélesebb értelemben vett társadalmi életbe való beágyazódása révén a politikai szocializáció nagy hatású tényezője volt.

A cserkészet szervezetiileg és ceremóniálisan is kötődött az egyházakhoz. Az ünnepek egyházi segédlettel zajlottak, a zászlószentelést papok végezték, a táborozáshoz hozzátartozott a reggeli és az esti ima, valamint a reggeli istentisztelet. A Cserkészszövetségben különösen a katolikus egyház pozíciói voltak erősek (Gergely, 1989, 77. o.).

A nevelés középpontjában a keresztény-nemzeti megújulás és a „nemzeti eszme” szolgálata állt. A cserkészek nevelése a vallásérkölcson, az irredentizmus szellemében, a „jó

magyar” és „jó hazafi” mintáján, valamint a feljebbvalók iránti lojalitáson alapult. Erkölcsös életmódot, kötelességteljesítést, engedelmisséget vártak el tőlük, akik a magyarság erkölcsi és kulturális újjászületéséért, az új magyar társadalom megteremtéséért fognak tevékenykedni (Gergely, 1989, 55. o.). A sikeres és dicső magyar jövő, a „magyar feltámadás” reménységeiként emlegették őket (*Ilyés*, 2004).

1921-ben a cserkészcsapatok felekezeti összetételének szabályozására „numerus clausus” született: a zsidó fiatalokat megpróbálták kiszorítani a szövetségből. Tekintettel Bethlen miniszterelnök külpolitikai törekvéseire, az országos vezetés a zsidó csapatokat nem zárta ki, de csak akkor igazolta őket, ha meggyőződtek róla, hogy „ők is csak magyar cserkészek akarnak lenni” (idézi: *Gergely*, 1989, 82–83. o.). Az egymással rivalizáló katolikus és protestáns cserkészszervezetek az antiszemitizmusban egyek voltak. A keresztény-nemzeti ideológiával összhangban a cserkészletben is „a zsidók” jelentették az állandóan kéznél lévő bűnbakokat. A harmincas évek cserkészletének dokumentumaiban fellelhetjük mindazokat az ellenség-víziókat, amelyek a korszak egészére jellemzőek voltak: a zsidókat, a kommunistákat, a Szovjetuniót, a nemzetköziséget, a „vörösöket”, a szabadkőműveseket, a szociáldemokratákat, valamint a románokat, cseheket, szlovákokat, délszlávokat. A sajtótermékek, kiadványok, szervezeti dokumentumok egyenlőségjelet tettek a zsidók és a nemzetietlenek (vörösök, kommunisták, szabadkőművesek), illetve a zsidók és az internacionalizmus közé (*Gergely*, 1989, 215. o.).

A cserkészlet fontos szerepet töltött be a politikai reprezentációban. A zöld nyakken-dős, barna inges fiúk az ünnepek, megemlékezések, rendezvények, vitézi avatások nélkülözhetetlen kellékeivé és szereplőivé váltak. Ott voltak a körmenetekben, a templomi ünnepeken. Díszőrséget álltak a szoboravatásokon, az országzászló-állításokon. Az ünnepek, zászlószentelések, fogadalomtételek, avatások, rendezvények a maguk politikai és vallási protokolljával, szertartásaival, szakrális elemeivel, a nemzeti hiszekegy eléneklésével, verbális és vizuális üzeneteikkel az állami politika reprezentatív megnyilvánulási lehetőségei és az irredentizmus megerősítésének nyílt fórumai voltak.

A második bécsi döntést követően a magyar cserkészlet végleg elszakadt eredeti embereszményétől, „a cserkész minden cserkésztestvérének tekint” törvényétől, a mozgalom világképét elmozdító szándékaitól. Alárendelődött a „nemzetvédelem” céljainak, a fő tevékenységé a kiképzés vált. 1939-ben megszervezték a honvédcserkészletet, a cserkészeket „cserkészegyenruhát viselő honvédeknek” tekintették. 1941-ben, a harmadik zsidótörvény után a zsidó fiatalokat kizárták a cserkészmozgalomból. 1942-ben a cserkészmozgalom katonai vezetés alá került.

Összegzés

A dualizmus idején kialakított és a trianoni békeszerződéssel érvénytelenné vált nemzetfogalmat a két világháború közötti időszakban a Horthy-rendszer politikai elitje nagy befolyású egyházi és világi értelmiségiek közreműködésével átalakította, és az új nemzetfogalmat a szocializáció intézményrendszerein (egyházak, oktatási rendszer, médiumok, kulturális közvetítők, szervezetek, egyesületek, mozgalmak) keresztül sokakhoz juttatta el. Az új nemzetfogalom összhangban volt a hivatalos konzervatív keresztény-nemzeti ideológiával (amely abban az értelemben nem volt konzervatív, hogy nem vállalt közösséget az 1914 előtti kormányzás alapjául szolgáló ideológiával). A nemzetről folytatott diskurzusokban, a rendszer saját nemzeti tematikájának felépítésében, az identitásminták megfogalmazásában és közvetítésében az állam szorosan együttműködött a keresztény egyházakkal. Az egyházi struktúra jóvoltából kettős, egymással összefonódó intézményrendszer működött közre a politikai szocializációban. A politikai szocializáció modelljének koherenciáját és erejét ez az együttműködés biztosította. A modell megvalósítását elősegítette, hogy a működtetésében közreműködő társadalmi csoportok (a

politikai elit, a keresztény középosztály, az értelmiségiek jelentős része) azonosultak az identitáspolitika elvi alapjaival.

A nemzeti identitások intézményes formálásában nagy szerepet játszott a hazafias nevelés és a valláserköcs. A nemzeti identitáskonstrukciók a társadalom jelentős csoportjainak önmeghatározására hatottak. Recepciójuk hozzájárult a Horthy-rendszer társadalom-lélektani legitimitásához. A rendszer sikerrel értelmezte át a nemzet fogalmát és alakította át a nemzeti diskurzusokat. A nemzet konstrukciója a revízió gondolata köré szerveződött, a társadalmi sérelmekre rezonált. Felerősítette a nemzeti önsajnálatot, és markáns külső és belső ellenségek, bűnbakok megfogalmazásával fokozta a nemzeti fenyegetettség érzését. Értelmezési sémákat szállított a magyar és a nem magyar megkülönböztetéséhez, a történelmi és politikai felelősök, valamint a külső és a belső ellenség beazonosításához. Az egyházak a nemzeti identitás mintájának kidolgozásában és közvetítésében, valamint az antiszemitizmus köré szerveződő nemzetpolitikában játszott intézményes szerepükkel egyrészt a politikai és szociális antiszemitizmus mellett nyitva tartották a vallási alapú antijudaizmus értelmezési kereteit; másrészt tekintélyükkel, hatalmukkal, morális állásfoglalásaikkal maguk is hozzájárultak ahhoz, hogy az antiszemitizmus legitim és morálisan elfogadható értelmezési kerete legyen a társadalmi folyamatoknak és jelenségeknek. (39)

Jegyzet

(1) A tanulmány az Université de Paris-Sorbonne (Paris IV) Centre Interdisciplinaire de Recherches Centre-Européennes (CIRCE) által Párizsban, 2008. október 17–18-án megrendezett, *Religion et identité en Europe Centrale* című konferencián elhangzott előadás alapján készült.

(2) A középiskolák VIII. osztályaiban tanítandó történelem tantervi célkitűzései 1879-ben a társadalmi és az állami viszonyok fejlődését hangsúlyozták, 1899-ben az állami élet fejlődésének áttekintését, 1924-ben azonban a társadalmi életre és az intézményekre voltak különös tekintettel, az állami élet kimaradt (Unger, 1976, 142–143. o.). Az 1924-es középiskolai tantervben a VII. osztályos tananyag végén szereplő államtani ismeretek, állampolgári jogok és kötelességek elsősorban alkotmányjogi összefoglaló; a népiszkolai tantervben a polgári jogokkal és kötelességekkel kapcsolatban megfogalmazott cél „a nemzeti közösség megértetése és a törvényisztelet fejlesztése” (Unger, 1976, 153. o.).

(3) Szekfü (1989) a történelmi Magyarország felbomlásáért a magyar liberalizmust tette felelőssé, amely a nemzetet megbénította ellenségeivel szemben, a társadalmat és a kultúrát pedig kiszolgáltatva a kapitalizmus haszonélvezőinek, a zsidóknak. Gondolatmenetének hatása máig érezhető a liberalizmus-ellenes politikai gondolkozásban.

(4) Itt csak röviden utalok a veszteséggel, a nagy társadalmi közösségekkel és a kollektív identitásokkal kapcsolatban 1914 és 1919 között született értelmezésekre. 1. A háborúhoz és a Monarchia széthullásához vezető okok között a politikai megújulási képtelenséget, az elhibázott nemzetiségi politikát, a reformok elmaradását, a szociális feszültségek kezelésének képtelenségét hangsúlyozták. 2. Megfogalmazódott a

nemzetek feletti (internacionalista, európai, föderációs) horizont szűkségessége, és formálódni kezdett az egyenrangú állampolgárokból álló társadalom szűkségességének gondolata, valamint a modern állampolgári magatartás mintája. 3. Végül komoly társadalmi támogatottsága volt az állam és az egyházak szétválasztása gondolatának és az egyházak oktatásban játszott szerepe csökkentésének.

(5) Ez talán nem volt független attól, hogy Magyarország az újonnan elnyert állami függetlenséget (amely korábban az egyik legfőbb politikai célkitűzés volt) a győztes antant hatalmak akarataiból nyerte el.

(6) Prohászka Ottokár (1858–1927) székesfehérvári püspök, akadémikus, közíró, a keresztényszocialista mozgalom meghatározó személyisége. A modernitás, a kapitalizmus és a zsidóság összekapcsolásán alapuló modern magyar antiszemitizmus egyik klasszikusa, a numerus clausus bevezetésének egyik kezdeményezője, a liberalizmussal szemben értelmezett „hungarizmus” fogalmának megalkotója (Ungváry, 2006). Írásaival és hitszónokként is sokakra volt hatással. Összegyűjtött munkái a www.gondola.hu *Kultúra* menüpontja alatt található.

(7) „Nemzetfogalmát a nagyhatalmi erőviszonyokkal reálisan számot vető, ahhoz alkalmazkodó, a kiskorú társadalomról gondoskodó és a nemzeti műveltség feltételeit biztosító paternalista állam képe határozta meg, identitásprogramját pedig az ehhez való lojalitás. Mindezt úgy fogalmazta meg, hogy időről időre megjelölte azokat a tévutakat, amelyeket el kell kerülni, és azokat a személyeket, akik a tévutakat képviselik. A tévutak ellenséggé, a kívánatos állapot pedig önképet jelöltek. Így – öntudatlanul – mindig biztosította magának az ítélező pozícióját és területenkívüliségét” (Dénes, 2005, 1561. o.).

(8) A náci Németország szocializációs rendszere, amely nagyfokú társadalom-lélektani támogatást biztosított a hatalomnak, szintén a gazdasági, politikai és származási csoportok közötti konfliktusok élezésén alapult.

(9) Itt csak röviden utalok a magyarországi politikai szocializáció későbbi, rendszerszintű sajátosságaira. A pártállami időszakot a politikai szocializáció megkettőződése: az intézményes és a nem intézményes hatások kettőssége jellemezte. A Rákosi-korszak politikai szocializációját konfliktustagadó modellnek tekinthetjük, mivel a hatalom felfogása szerint nincsenek többé intézményekhez, struktúrákhoz, aktív társadalmi rétegekhez és csoportokhoz kötődő konfliktusok: a népi demokráciában a munkásosztály gyakorolja a hatalmat, a kommunista párt és vezetése mögött egy emberként áll az egész dolgozó osztály; Annak ellenére konfliktustagadó volt ez a modell, hogy folyamatos harc volt a vélt belső ellenségekkel. A rendszer vagy utóvéd jellegű harcokat folytatott a múlt maradványai (a reakciók, a pártba befurakodott árulók, az itt maradt, egykori tőkés, nagybirtokos és nagypolgári elemek) ellen, vagy internacionalista dimenzióban a szocialista tábor egységével egyetemben az imperializmus ellen. A Kádár-korszak politikai szocializációja konfliktuskerülő modell volt: a rendszeren belüli konfliktusok lehetőségét immár nem tagadták, de a konfliktusok kihordására nem voltak intézményes lehetőségek, kommunikálásukra pedig csak rendkívül korlátozott – bár a nyolcvanas években már bővülő – lehetőségek voltak a hivatalos nyilvánosságban (tabutémák, kódozott beszéd, utalások, a „hibák” egyediségének hangsúlyozása). A rendszerváltást követően sem alakult ki demokratikus politikai szocializáció. A politikai szocializáció rendszere fragmentálódott. Új vonás azonban, hogy az identitáspolitika főárama nem az államhatalomhoz kötődik, hanem jobboldali pártokhoz; a kollektív (állampolgári, nemzeti) identitások formálásában az iskolarendszer esetlegesen és alacsony hatékonysággal működik közre (Szabó, 2009).

(10) Felfogásom szerint az alaptematikák (a vallási, a demokratikus és a nemzeti tematika) a politikai szocializáció diszkurzív tényezőiként befolyásolják az önmeghatározásokat. A nemzeti tematika a politikai hatalomhoz kötődő, a közvetítő rendszerek (iskola-rendszer, médiumok) révén sokakhoz eljutó diszkurzív cselekvés egyik, történelmileg kialakult és változó formája. Ez a tematika megoldatlan nemzeti és nem nemzeti (társadalmi, politikai és gazdasági) problémákra rezonál, és ezekből táplálkozik (Szabó, 2009).

(11) A rendszerváltás után ismét felbukkant az állam és az egyház kontinuous kapcsolatának hagyománya (címer-vita, a Szent Korona elhelyezésének vitája stb.). A Horthy-korszakban gyökerező hagyomány folytatásának igénye konfliktusokhoz vezetett az állam és az egyházak viszonyában a baloldali kormányzási ciklusok idején az egyházi iskolák állami támogatása, az iskolai hitoktatás stb. kérdéseiben. Az egyházak a két világháború közötti gyakorlatot folytatva nyíltan felvállalták a politikai véleménynyilvánítást

nyilvánítást (például a kettős állampolgárság ügyében) és a jobboldali pártok támogatását. Politikai állásfoglalásaiknak saját intézményrendszerükben (templomok, iskolák, szervezetek, sajtó, kiadványok stb.) és ezen kívül is hangot adnak. A jobboldali pártok maguk is szövetségest látnak az egyházakban identitáspolitikájuk megvalósításához. Érdekes indikátora az egyházi és a politikai hatalom közötti viszonynak az augusztus 20-i Szent Jobb-körmenet, amelyen egyébként nem katolikus jobboldali politikusok is részt szoktak venni. Mindezek arra utalnak, hogy a Horthy-korszak identitáspolitikájának strukturális mintája (az állam és az egyház, illetve a politikai és az egyházi hatalom összefonódása) is túlélte korát.

(12) Míg Bibó István 'politikai hisztéria' fogalma inkább a politikai hatalomgyakorlás, a politikai osztály és a politikai cselekvésekből kirajzolódó politikai irányvonal jellemzésére vonatkozik, addig a 'politikai pszichózis' fogalmát a politikai hisztériától nem független, de ennél szélesebb értelemben használom, amely magába foglalja a társadalom politikai imaginációit és politikai reakcióinak érzelmi hangoltóságát is (Balog, 2004).

(13) Gyáni Gábor (2003, 383. o.) számításai szerint 1920-ban 3 042 000 szavazatra jogosult volt, azaz az össznépszerűség 38,4 százaléka. 1922-ben már csak a 30 százaléka, 1926-ban körülbelül a 28–29 százaléka. Erényi Tibor (1999) szerint 1922-ben a választók lakosságához viszonyított aránya 29,5 százaléka, 1926-ban 26,6 százaléka volt. Pintér István (1999) számításai szerint 1935-ben 3 millió szavazásra jogosult volt, de 1939-ben már 2,77 millióra csökkent a számuk, főleg a zsidótörvények hatására.

(14) Ugyanakkor Árpád von Klimó (1999) jelzi, hogy 1938-ban (a „kettős szent évben”: István halálának 900. évfordulóján és a Budapesten megrendezett Eucharisztikus Világkongresszus évében), amikor tetőzött a Szent István-kultusz (az augusztus 20-i Szent Jobb-körmeneten nyolcszázeezren vettek részt; a Szent Jobbot az ország nagyobb városaiban aranyvonaton vitték körbe), a reformátusok ellenrendezvényeket szerveztek és hangsúlyozták, hogy az István-évet nem sajátíthatja ki egyetlen keresztény egyház, az az egész magyar nemzet ünnepe.

(15) Raffay Sándor evangélikus püspök meg is jegyezte, hogy „az ún. keresztény kurzus fedezete alatt a katolikus egyház csaknem az uralkodó vallás szintjére emelkedett” (idézi: Donáth, 2008a, 368. o.).

(16) Itt csak utalnék arra, hogy a magyarországi szlovákok és románok nemzeté formálódásában is egyházaik játszották a fő szerepet. A dualizmus idején nagyfokú autonómiát élvező egyházi oktatási és kulturális intézmények a szlovákok és a román értelmiség tekintélyes hányada számára biztosítottak működési kereteket, és a nemzeti szocializáció legfontosabb tényezői voltak.

(17) Imre Sándor, a korszak talán legnagyobb neveléseméleti szakembere (1877–1945) 1918 novemberében

rétől oktatáspolitikusként (a kultuszminisztériumban helyettes államtitkár, majd adminisztratív államtitkár volt) megpróbálta társadalmatudományi alapokon nyugvó közoktatási koncepcióját megvalósítani. Nemzetnevelési koncepciója szerint a népiskola céljává kell tenni, hogy „a közéletben való tudatos részvételre, országos kérdésekben való véleményalkotásra, ellentétes nézetek megítélésére és állásfoglalásra képesítsen” (Imre, 1918. július 18., idézi: Unger, 1976, 101. o.). Imre Sándor *Nemzetnevelés a népiskolában* címmel megfogalmazott rendelete megjelent Huszár Károly miniszter aláírásával a *Néptanítók Lapja* 1919. évi 31–32. számában, de végrehajtására nem került sor. (Imre Sándor 1924. december 31-ig töltötte be tisztségét, ekkor Klebelsberg kultuszminiszter elbocsátotta, de ténylegesen már 1922-től szabadságoltatta.)

(18) Ez nem független attól, hogy az állam és polgárai közötti viszonyban már felvetődik az állampolgárok jogi egyenlőségének kérdése, a hatalom elszámoltathatóságának kérdése, a történelmi előjogok kérdése, valamint az, hogy mit jelent a magyar állampolgárság a magyar zsidók számára. Hangsúlyos területe volt ugyanakkor az érzelmi szocializációnak a házához és az ezeréves magyar államisághoz való viszony.

(19) Imre Sándor nemzetnevelésről szóló, nagyszabású koncepciója „történelmi gondolkodásunk, egész közéleti fejlődésünk mérhetetlen kárára éppen akkor került le a napirendről, amikor kellő társadalmi bázis esetén demokratikus alternatívául szolgálhatott volna” (Unger, 1976, 102. o.).

(20) „A történelmi Magyarország általános viszonyainak idealizálása, a nagyvonalú, túlzottan is engedékeny nemzetiségi politika mítosza, Magyarország nemzetközi fontosságának és történelmi jelentőségének aránytalan felnagyítása lehetetlenné tette, hogy a közvélemény hiteles képet kapjon a nemzetközi viszonyokról és az ország valós pozíciójáról. A békeszerződés teremtette helyzetről e felfogás azt hirdette, hogy tarthatatlan, s meg fog változni, mert meg kell változnia – a »jók« ennek az igazságnak gondviselészerű érvényesülésében a magyarság támogatói lesznek, a »gonoszak« pedig az ellenségei” (Zeidler, 2003, 90. o.).

(21) Karády Viktor (1990, 1997, 2000, 2001, é. n.) több munkájában is részletesen foglalkozik az „asszimilációs társadalmi szerződés” történet-szociológiai sajátosságaival. Az asszimilációs diskurzusról lásd még Kovács Éva (2002) tanulmányát. Braham is a zsidó elitesoportok 1914 előtti helyzetével, a magyar elitesoportokkal való politikai és gazdasági összeforrottágával magyarázza az „asszimilációs szerződés” alapját. Mint írja, a zsidó és a magyar elitesoportok egyformán rettegtek a bolsevizmustól: „Miközben a magyar vezetők a Harmadik Birodalomtól remélték a revíziós törekvéseik kielégítését, ugyanúgy rettegtek a német és az orosz terjeszkedéstől, s különösen a bolsevizmustól, mint a zsidók.” Rámutat, hogy az asszimilációs szerződés törékenységéhez hozzájárult a magyar társadalom elzárkózó magatartása is: „Már

az első világháború befejezése előtt mutatkoztak annak jelei, hogy a két csoport közötti érzékközösség valójában korlátozott, sérülékeny, s elzárkózott politikai célszerűségéből táplálkozik. A zsidók hiába tették buzgón a magukévá a magyar ügyet, s hiába hasonultak lelkesen kultúrájukban a magyarokhoz, meghíúsultak a teljes asszimilációra vonatkozó reményeik, mert társadalmilag sem az arisztokrata dzsentri nem fogadta el őket, sem pedig a jogaitól megfosztott, elszegényedett parasztság, amely – az ipari munkás-ság nagy részéhez hasonlóan – az elnyomó rendszer eszközeit látta bennük” (Braham, 2002, 15. o.).

(22) Ez a folyamat minden bizonnyal egyfajta bátorítást jelentett a húszas évek elejétől megszorodott egyetemi zsidóverések gyakorlatához. Az antiszemita bajtársi szövetségek (Turul Bajtársi Szövetség, Hungária, Americana stb.) háttérben szélsőjobboldali pártok és fajvédő szervezetek (például az Ébredő Magyarok Egyesülete) álltak, de szoros kapcsolatban voltak egyetemi, szakmai érdekvédelmi szervezetekkel is (Ladányi, 1979; Zinner, 1989). Antiszemita egyetemi bajtársi szövetségek és zsidóverések más egyetemi városokban (Bécsben, Berlinben, Varsóban, Bukarestben, Lembergben stb.) is voltak.

(23) Természetesen az antiszemizizmussal átszótt egyházi retorika és a zsidóellenes politika egyházi támogatása mellett nagyszerű példákat találunk a zsidók melletti kiállásra, az üldözöttek rejtegetésére és szervezett mentési akciókra is (a Magyar Szent Kereszt Egyesület, a Jó Pásztor Bizottság, a pannonhalmi bencés főapátság, a ferencesek, Schlachta Margit és az általa vezetett Szociális Testvérek Társasága, Salkaházi Sára, Apor Vilmos, Járosi Andor, Sztéhlo Gábor, Márton Aron, Éliás József, Bereczky Albert, Dobos Károly és mások).

(24) Jól illusztrálja a tudatos médiapolitikát és a rádió lehetőségeinek tudatos kiaknázását Kozma Miklós tevékenysége az MTI, majd a Rádió élén (Ormos, 2000).

(25) A kultúra olyan, jól azonosítható „alrétég” értem irredenta szubkultúrán, amely a társadalmi élet egészét átszötte, és amelynek jelei, szimbólumai, tárgyai, narratívái a nyilvános és a nem nyilvános tereken egyaránt jelen voltak. (Hasonló módon alkalmazza a szubkultúra fogalmát például Enyedi Zsolt [1995], amikor „katolikus-keresztény szubkultúráról” beszél.)

(26) Bővebben lásd: <http://209.85.135.132/search?q=cache:j5z0TcERskgJ:taj-kert.blog.hu/2009/06/04/irredenta+kerntmuveszet+orszagaszlok+irredenta+m+ozgalom&cd=32&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>

(27) Jól illusztrálja ezt Herczeg Ferenc negyvenéves írói jubileumának a megünneplése 1926-ban. Zeidler Miklós (2003, 71. o.) ismerteti azt a rendeletet, amelyet Klebelsberg kultuszminiszter adott ki ebből az alkalomból. A rendelet szerint az iskolai programnak legyen része „a Hiszek egy Istenben [azaz a *Magyar Hiszekegy* – Sz. I.], a Himmusz és a Szózat, mert ezek alaphangulata megfelel annak a nemzetfenntartó

irányzatnak, amely Herczeg Ferenc műveit jellemzi”. (1927-ben Herczeg Ferenc lett az akkor alakult Magyar Revíziós Liga elnöke.)

(28) Kornis Gyula (1885–1958) egyetemi tanár, akadémikus, kultúrpolitikus, nevelésfilozófus, a piarista rend tagja. 1927 és 1931 között Klebelsberg Kunó államtitkára. 1931 és 1939 között kormánypárti országgyűlési képviselő, 1938-ban az országgyűlés elnöke. 1939-ben kivált a piarista rendből, és visszavonult a politikából. 1944-ben a Gestapo letartóztatta. 1945–46-ban a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. 1951-ben kitélepítették. A kultúra, az oktatás és a nemzet össze-függéseit boncolgatta a *Magyarország közoktatásügye a világháború óta* (Kornis, 1927) és a *Kultúra és nemzet* (Kornis, 1928) című munkáiban. (A Magyar Életrajzi Lexikon elektronikus változata: <http://mek.niif.hu/00300/00355/html>). Kultúrpolitikai irányelveiben a „suum cuique” („kinek-kinek a magáét”) elvét hangsúlyozta, azt, hogy a társadalmi rétegek „egyensúlyát” úgy lehet elérni, ha mindegyik a „neki megfelelő műveltséget kapja”. A népiskolának, a polgári iskolának és a gimnáziumnak tehát más-más társadalmi rétegek műveltségét kell biztosítania, a társadalmi struktúrát kell reprodukálnia; a „hirtelen ugrás a felsőbb társadalmi osztályba” káros az egyének is, a társadalomnak is (Unger, 1976, 113–114. o.).

(2) Huszár Károly a Friedrich-kormányban 1919. augusztus 15-től 1919. november 24-ig volt kultuszminiszter, majd 1919. november 24-től 1920. március 15-ig miniszterelnök volt (Bölcöny, 1987, 59. o.).

(30) Donáth Pétertől tudjuk, hogy 1948-ig, az iskolák államosításáig a tanító- és óvónőképzők 80 százaléka egyházi fenntartású volt.

(31) Klebelsberg Kunó 1922. június 16-tól 1931. augusztus 24-ig volt kultuszminiszter.

(32) Pukánszky Béla úgy fogalmaz, hogy „Klebelsberg az elvesztett háborút a kultúra síkjára terelve akarta ismét megnyerni. [...] A kulturális főlény megteremtése után kerülhet sor majd a területi revízióra.” Idézi Klebelsberg: a kultúrfőlény teszi lehetővé, hogy „lefegyverezetten is az Árpád szerezte földön megmaradhassunk és egyszer, megengedett eszközökkel, az elveszítettet visszazerezzük. A neonacionalizmus azonban csak akkor válhat igazán tömegeket mozgósító erővé, ha a nemzet egységes és nem szétforgácsolt.” (Pukánszky és Németh, 1996).

(33) Dolgozatomban nem foglalkozom külön a középosztály társadalmi reprodukcióját biztosító középiskolai oktatással. Unger Mátyás (1976, 84–196. o.) részletesen elemezte az 1920 és 1924 közötti történelemkönyveket (ezek egy kivételével a korábbi tankönyvek új fejezetekkel bővített kiadásai voltak), majd az 1924-es középiskolai törvényt, a tantervet és utasítást, valamint a törvény életbelépése utáni új tankönyvsorozatot, többek között a keresztény nemzeti ideológia, az irredentizmus és az egyházak történelmi szerepe, valamint a valláserkölcös érvényesülése szempontjából. Megállapítása szerint a „vallásos világnézet [...] a politikai nevelés eszköze lett”; a

történelemkönyvek „összekapcsolták, sőt, nagymértékben azonosították a magyarságot a kereszténységgel” (Unger, 1976, 192. o.). Úgy látja, hogy a húszas évek végén megjelent tankönyvekben – eltérően a századforduló tankönyveitől – „minden történelmi jelenség megítélése azon múlik, hogy az milyen kapcsolatban van vagy milyen kapcsolatba hozható a vallással”. (Tegyük hozzá: a pártállami időszak tankönyveiben is azon múlott a történelmi jelenségek megítélése, hogy ezek milyen kapcsolatba voltak hozhatóak a rendszer ideológiai alapjaival.) „A középiskolai történelemkönyvek azt sugallják, hogy a vallás és az erkölcs, sőt, a vallás és a hazaszeretet egymástól elválaszthatatlan ikerpárok” (Unger, 1976, 163. o.). Unger vizsgálta a harmincas évek Hóman Bálint nevével fémjelzett középiskola-politikáját, tantervét és az 1939 és 1942 között megjelent új tankönyvsorozatot is. Kitért a nevelési céloknak, a történelem értelmezésének, az egyház és a vallás szerepének új hangsúlyaira is. Bemutatta, hogy a faji szemlélet hogyan vált uralkodóvá a tankönyvekben, és külön foglalkozott a tankönyvek antiszemizmusával (Unger, 1976, 199–276. o.).

(34) A németbarát orientáció hívének számító Hóman Bálint történész 1932. október 2-től 1938. május 13-ig volt a Gömbös- és a Darányi-kormányban valóság- és közoktatásügyi miniszter; 1939. február 16-tól 1942. július 3-ig pedig a Teleki-, Bárdossy- és Kállay-kormányban. Nevéhez kötődik a nyolcosztályos népiiskola kiépítésének megkezdése.

(35) Unger (1976, 249–251. o.) rámutat arra, hogy a harmincas évekre a középiskolai történelemkönyvekben elmaradnak a kormányzói poszt ideiglenességére vonatkozó utalások. Horthy legendás hősként jelenik meg a tankönyvekben, budapesti bevonulása diadalmenetként. Az egyik, 1940-es kiadású katolikus történelemkönyv szerint Horthy nemcsak „az összeomlott magyarságot keltette életre”, nemcsak „nemzeti műveltségünk munkálója s állami függetlenségünk öre”, hanem a „Szent István királlyal kezdődő, majdnem ezeréves magyar királyság helytartója ő; a Szent István-i állameszme hordozója”. Megjelenítésének új hangsúlyai nem függetlenek a nyilaskeresztesek politikai tényerésétől, akikhez képest Horthy a folyamatososságot, a stabilitást és a politikai visszafogottságot képviselte.

(36) Unger (1976) kitér az egyházi középiskolai történelemkönyvekben kifejeződött felekezeti különbségekre is. A katolikus és a protestáns felekezetek egyaránt megkövetelték tanáraiktól, „hogy a katolikus, illetve a protestáns egyházak nemzeti történelemben betöltött szerepét emeljék ki. Nem csoda, hogy így a magyar történelem katolikus, illetve protestáns variációjával találkozzunk.” (Unger, 1976, 193. o.). A katolikus változat Magyarország, a magyarság és a magyar állam katolikus jellegét hangsúlyozza. „A protestáns változat szerint protestantizmus és magyar nemzet elválaszthatatlanabb egymástól, mint bármely más felekezeti esetben.” A felekezeti szempontú történelemszemlélet „a nemzeti történelem majdnem minden kérdését”, köztük a politikai történet számos

alapkérdését is érintette, és „ellentétes értékeléshez vagy legalábbis eltérő hangsúlyozáshoz” vezetett (Unger, 1996, 193–195. o.).

(37) „Az iskolai testnevelés, a leventeképzés, valamint a cserkészmozgalom fejlesztését nagymértékben befolyásolta a trianoni békeszerződés és annak nyomán a revízió gondolata. A hadsereg kényszerű leszerelése okán szükségesnek látszott, hogy az ott folyó testi nevelés helyett legalább az iskolás korosztály számára megszervezzék a testedzés lehetőségeit. Ezzel nemcsak a felnövekvő generációk egészségi állapotát kívánták javítani, hanem nyíltan kimondott honvédelmi célokat is el akartak érni” (Dorka, 2004, 113. o.). A leventeképzést Klebelsberg végtelenül fontosnak tartotta „olyan országban, mint a mi hazánk, ahol nincs általános védőkötelezettség, ahol tehát a nemzeti hadsereg nem vállalhatja magára a nemzet egész férfítömegének sportszerű átképzését.” (Dorka, 2004, 114. o.).

(38) A 12–15 évesek „elemi képzésben részesültek, főként sportoltak és erkölcsi nevelést kaptak. A széles körű erkölcsi nevelés témái: istenfélelem, szeretet, bajtársiasság, hazaszeretet, tisztelet, kegyelet, köszönési módok, a zászlók jelentősége, az emlékművekkel, szobrokkal szembeni magatartás. A *Himnusz*, a *Szózat* és a *Magyar Hiszekegy* ismerete, a hűség, hála, becsület fogalma, az összetartozás tudata, a köteles-

ségtudás és a felelősségérzet, következetesség, állhatatosság, bátorság, vitézség, szorgalom, pontosság, rendszeret, fegyelem, takarékoság.” A 16–18 évesek a jellemnevelés mellett katonai előképzést is kaptak. „Alaki kiképzés, harci gyakorlatok és lövészkiképzés szerepelt a programban. Náluk további erkölcsi követelmény volt a hazaszeretet, az illedelmes viselkedés, udvariasság, szerénység, önértzet, önzetlenség, tekintély- és törvénytisztelet, a tulajdonjog és a tulajdon szentsége.” A 19–21 éves fiatalok „kétharmad részben katonai, egyharmad részben sportkiképzést” kaptak. „El kellett sajátítaniuk a rajok rejtett és szétszórót előrenyomulását, a terep tökéletes kihasználását a harci gyakorlatok során. A légvédelmi gyakorlatok, egészségügyi ismeretek és gyakorlatok, haditorna és küzdőjátékok váltakoztak kiképzésük során. Az erkölcsi nevelés terén a bajtársi, köz- és csapatszellem meggyökereztetése volt a cél. Közhasznú ügyességekre, életrevalóságra nevelő gyakorlati ismereteket is oktattak a számukra, azonkívül az elsősegélynyújtás fogásait, hogy rendkívüli körülmények között tudjanak magukon és egymáson segíteni.” (Rázsás, 2004, 74. o.)

(39) Tanulmányom végső megformálásához nagy segítséget jelentettek a Paul Gradvohlal folytatott szakmai eszmecsereik. Ezúton köszönöm szóbeli és írásos megjegyzéseit, javaslatait, észrevételeit.

Irodalom

Balog Iván (2004): *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.

Balogh Margit és Gergely Jenő (1996): *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992*. II. Adattár. História, Budapest.

Böllöny József (1987): *Magyarország kormányai 1848–1992*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Braham, R. L. (2002): A Holocaust Magyarországon. Oknyomozó elemzés. In: uő (szerk.): *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*. Láng Kiadó, Budapest. 13–29.

Dénes Iván Zoltán (2002): Megkettőzött „európai mintakövetés” és „nemzeti öncélúság”. Szekfű Gyula Rákóczi-képe és a magyar liberalizmus ábrázolása. *Világosság*, 4–5–6–7. sz. 168–178.

Dénes Iván Zoltán (2005): A magyar politikai skizofrenia feloldási kísérletei. Ötven éve halt meg Szekfű Gyula. *Magyar Tudomány*, 12. sz. 1561–1570.

Donáth Péter (2008): *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958*. Trezor Kiadó, Budapest.

Dorka Péter (2004): Klebelsberg Kunó sportpolitikája. *Új Pedagógiai Szemle*, 12. sz. 112–116.

Enyedi Zsolt (1995): A katolikus-keresztény szubkultúra fejlődése. *Politikatudományi Szemle*, 4. sz. 27–49.

Erényi Tibor (1999): Többpárti választások és parlamentarizmus Magyarországon 1920–1947. In: Földes György és Hubai László (szerk.): *Parlamentárius választások Magyarországon, 1920–1998*. Második, bővített, átdolgozott kiadás. Napvilág Kiadó, Budapest. 259–275.

Gergely Ferenc (1989): *A magyar cserkészet története 1910–1948*. Göncöl Kiadó, Budapest.

Gergely Jenő (1997): *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. III./3. Egyház és politika. <http://www.tankonyvtar.hu/katolikus-vallas/katolikus-egyhazi-080903-19>

Gradvohl, Paul (2009): *Magyarországi deportálások: az észlelés rétegei*. Kézirat.

Gyáni Gábor és Kövér György (2003): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.

Hubai László (2002): Parlamentárius választások és a politikai rendszer a Horthy-korszakban. In: Püski Levente és Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések. Jelenkortörténeti műhely III*. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen. 89–106.

- Fejérdy András (2004): *A Magyar Katolikus Egyház hivatalos állásfoglalása a „zsidótörvényekkel” kapcsolatban.* http://jmvk.compunet.hu/szoveg/kiadvany_new/fejerdy.htm#
- Ilyés Gábor (2004): „*Füük, fel a fejell!*” (Kiadó megjelölése nélkül) Nyíregyháza.
- Imre Sándor (1918. július 18.): A Népiskola a politikában. *Néptanítók Lapja*.
- Joó Adrienn (2006): Az elemi népoktatás és a tanítóképzés reformja a Nemzetnevelés tükrében. *Iskolakultúra*, 16. 6. sz. 3–23.
- Karády Viktor (1990): Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? *Századvég*, 2. sz. 5–37.
- Karády Viktor (1997): *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás.* Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- Karády Viktor (2000): *Zsidóság és társadalmi egyenlőségek (1867–1945).* Replika Kör, Budapest.
- Karády Viktor (2001): *Önazonosítás, sorsválasztás.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Karády Viktor (é. n.): Politikai antiszemitizmus és nemzetállam-építés Közép-Európában. 2010. 01. 15-i megtekintés, <http://www.magypaxromana.hu/kiadvanyok/soa/karady.htm>
- K. Farkas Claudia (1999): Zsidótörvények – egy egyházi ember szemével. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai.* Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történelmi Tanszék, Miskolc.
- Kollega Tarsoly István (1996–2000, szerk.): *Magyarország a XX. században.* Babits Kiadó, Szekszárd. 2010. 01. 15-i megtekintés, <http://mek.oszk.hu/02100/02185>
- Kornis Gyula (1921): *Kulturpolitikánk irányelvei.* Budapest.
- Kovács Emőke (2006): A gimnáziumi történelemkönyvek tartalmi és szemléleti változásai 1945 és 1962 között. *Educatio*, 3. sz. 630–644.
- Kovács Éva (2002): Az asszimiláció ambivalenciái. Szélgjegyzetek Kovács I. Gábor tanulmányának apropóján. *Korall*, december. 200–207.
- Ladányi Andor (1979): *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921).* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- László T. László (2005): *Egyház és állam Magyarországon (1919–1945).* Szent István Társulat, Budapest.
- Lipp László (1992): Serédi Jusztinián közéleti tevékenysége az Esztergomi Primási Levéltár anyaga alapján. In: Bárdos István és Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban. A nemzetközi egyháztörténelmi konferencia előadásai. Esztergom, 1991. május 29–31., Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, Tataháza.* 52–524.
- Magyar Statisztikai Évkönyv.* (1948) Új folyam LI–LIV. (1943–46) Budapest.
- Mészáros István (1996): *Felekezeti népiskolai tantervek (1868–1948).* Országos Közoktatási Intézet, Budapest.
- Monori Áron (2003): A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó 1919–1920. *Médiakutató*, nyár.
- Dénes Iván Zoltán (2001): Megkettőzött „európai mintakövetés” és „nemzeti öncélúság”. Szekfű Gyula Rákóczi-képe és magyar liberalizmusábrázolása. *Világosság*, 4–5–6–7.
- Klebsberg Kunó (1930): *Jöjjetek harmincas évek.* Budapest.
- Ormos Mária (2000): *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós.* I–II. Pokoljárás a médiában és politikában (1919–1941). PolgART Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Pál János (2009): A zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájában (1940–1944). *Regio*, 1. sz. 117–146.
- Pedagógiai Lexikon II.* (1997) Keraban Könyvkiadó, Budapest.
- Prohászka Ottokár (1918/2005): *Kultúra és terror.* Szenci Molnár Társaság, Budapest.
- Pintér István (1999): A kényszerpályára szavazó ország – 1939. In: Földes György és Hubai László (szerk.): *Parlament választások Magyarországon, 1920–1998.* Második, bővített, átdolgozott kiadás. Napvilág Kiadó, Budapest. 200–205.
- Pukánszky Béla és Németh András (1996): *Neveléstörténet.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Romsics Ignác (2001a): *Magyarország története a XX. században.* Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác (2001b): Magyar nemzetiségpolitikai gondolkodók V. *Európai utas*, 1. sz.
- Rózsás János (2004): Leventesors. *Hitel*, június. 66–76.
- Szabó Ildikó (2006): Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle*, 1. sz. 201–250.
- Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe Magyarországon az identitások formálásában 1867–2006.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Szekfű Gyula (1989): *Három nemzedék (1920). Három nemzedék és ami utána következik (1934).* ÁKV – Maecenas Könyvkiadó, Budapest.
- Szerb Antal (1934): *A magyar irodalom története.* Budapest.
- Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Ungváry Krisztián (2006): A progresszív és a vállalatlan. *Heti Válasz*, 6. 23. sz.

Varga József (1992): A leventemozgalom a katonai előképzés és a nemzetnevelés szolgálatában. *Új Pedagógiai Szemle*, 10. sz. 16–26.

von Klimó, Árpád (1999): A nemzet Szent Jobbja. A nemzeti-vallási kultuszok funkciójáról. *Replika*, 37. sz. 45–56.

Zeidler Miklós (2002): *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest.

Zeidler Miklós (2003): Magyar irredenta kultusz a mindennapokban. In: Takáts József (szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve. Tanulmánygyűjtemény*. Kijárat, Budapest. 75–87.

Zinner Tibor (1989): *Az ébredők fénykora 1919–1923*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A Gondolat Kiadó könyveiből